

KLASİKLERİMİZ - XV

AHMED YESEVÎ VE *DÎVÂN-I HİKMET*

Kadir ÖZKÖSE •

Giriş

Ahmed Yesevî, tasavvufî mahiyetteki şiirleri ve tesis ettiği tarikatı ile Türklerin manevî hayatı üzerinde asırlarca tesir etmiş bir şahsiyettir. Biz bu makalemizde onun bir bütün olarak tanınmasını ve bir tasavvuf klasiği olarak *Dîvân-ı Hikmet* isimli eserini tanıtmaya çalışacağız. Sûfî bir şahsiyet örneğinde millî ve İslamî geleneğimizin daha iyi tanınmasına katkıda bulunmak istiyoruz. Burada Ahmed Yesevî'nin kişiliği, fikirleri ve Yeseviyye Tarikatı hakkında detaylı bir tartışmaya girmek istemiyoruz. Onun bu özelliklerinin bir bütün hâlinde değerlendirilmesinden sonra daha çok *Dîvân-ı Hikmet* üzerinde duracağız. Eserinin daha iyi tanınabilmesi için yer yer onun tasavvufî kişiliğine vurgu yapacağız.

XI-XII. asırda Mâverâunnehir, Karahanlılar Devleti'nin hakimiyeti altında idi. Bu dönemde Türk hanedanları arasında taht mücadelesi, sürekli kargaşa ve siyasî istikrarsızlık hüküm sürüyordu. Batınî ve Rafizî unsurlar, devleti içten kemirerek yıkımın eşiğine getiriyordu.¹ İşte böylesi bir atmosferde Ahmed Yesevî, Türk halkları arasında vahdetin sağlanmasına, şer'î çizgiden uzak kitlelere İslamî hassasiyeti aşlamaya, nebevî sünnetin yaygınlaşmasına ve birlikte yaşama tecrübesinin tekâmülüne öncülük etmiştir.

I. Ahmed Yesevî'nin Hayatı

Pîr-i Türkistân², Hâce-i Türkistân³, Hazret-i Sultân, Sultanu'l-Evliyâ, Evliyâlar

-
- Doç. Dr., Cumhuriyet Üniv. İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı
 - 1 Dosay Kenjetay, "Hoca Ahmet yesevi: Yaşadığı Devir, Şahsiyeti, Tarikatı ve Tesiri", *Tasavvuf-İlmî ve Akademik Araştırmalar Dergisi*, Aralık 1999, yıl: 1, sayı: 2, ss. 110, 128.
 - 2 Türklerin İslam'ı kabulleri ile beraber Orta Asya'da başlayan erken sûfilik geleneğini temsil ettiği için "Pîr-i Türkistân" unvanıyla anılmıştır. Bk. Feridüdin Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, Erkam

serveri gibi unvanlarla anılan Ahmed Yesevî'nin doğum yeri bugünkü Kazakistan Cumhuriyeti'nin Çimkent şehri yakınlarında bulunan Sayram kasabası⁴ olmakla birlikte, doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Yusuf-ı Hemedânî (ö.535/1140)'ye intisabı ve onun halifelerinden oluşu dikkate alınır- sa, V./XI. asrın ikinci yarısında dünyaya geldiği söylenebilir.

Sayram'ın tanınmış şahsiyetlerinden olan babası, kerametleri ve menkibeleri ile mâruf ve Hz. Ali (k.v.) soyundan geldiği kabul edilen Şeyh İbrahim, annesi ise Ayşe Hâtun'dur. Ahmed Yesevî'nin "Aktürbet"⁵ olarak nitelendirdiği Şeyh İbrahim'in kabri Sayram'da bulunmaktadır. Ayşe Hâtun, babasının halifelerinden Musa Şeyh'in kızıdır. Şeyh İbrahim'in Ayşe Hâtun'dan olma bir diğer çocuğu Gevher-Şehnâz adlı kızıdır. Önce annesini, sonra babasını kaybeden Ahmed Yesevî, babası vefat ettiğinde yedi yaşında olduğundan bakımı ve terbiyesi ile ablası Gevher Şehnâz ilgilenmiştir.

Ahmed Yesevî daha küçükken, bilmediğimiz bir sebeple ablasıyla birlikte Yesi'ye⁶ gelmiş ve oraya yerleşmiştir. Yesi'de ilk tahsil hayatına başlayan Ahmed Yesevî, küçük yaşta bir takım tecellilere mazhar olmuş, umulmadık meziyetler sergilemiş, küçük yaşta Hızır'ın sohbet ve irşadına nail olmuş ve onun bu hâline ablası Gevher Şehnâz vakıf olmuştur.⁷

Yay., İstanbul 1404/1984, s. 227; A.Yaşar Ocak, "Anadolu Türk Sûfilliğinde Ahmed-i Yesevî Geleneğinin Teşekkülü", *Milletlerarası Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1992, s. 75.

- 3 Sayram'da İmam Muhammed b. Ali neslinden gelenlere "Hâce", bu silsileye bağlı olanlara da "Hâcegân" denilmekteydi. Ahmed Yesevî de bu silsileye bağlı olduğu için "Hâce Ahmed, Hâce Ahmed Yesevî, Kul Hâce Ahmed" şeklinde anılmaktadır. (Kemal Eraslan, "Giriş", *Divân-ı Hikmet Seçmeler*, Kültür Bakanlığı Yay., 2.bs., Ankara 1991, s. 10.) Ayrıca XV. yüzyılın sonlarına doğru Yesevilikle aşağı yukarı aynı mütakada teşekkül eden Nakşbendîlik geleneğinin de doğuşuna etkisi olan Hâcegân silsilesinden sayılması nedeniyle Ahmed Yesevî "Hâce-i Türkistan" unvanıyla anılmıştır. (A.Yaşar Ocak, "Ahmed-i Yesevî Geleneğinin Teşekkülü", *Milletlerarası Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri*, s. 75.)
- 4 Sayram kasabası, Aksu sancağına bağlı ve Aksu'nun 176 km. kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Sayram, Tarım ırmağına bağlı Şâhyâr nehrine dökülen Karasu'nun üzerinde küçük bir kasabadır. İsticâb ve Akşehir adıyla da anılmaktadır. Halkını Türkler ve Acemler oluşturmaktadır. (Eraslan, "Giriş", *Divân-ı Hikmet*, 6.) "Neler gelse, görmek gerek o Hüda'dan; Yusuf'unu ayırdılar o Ken'an'dan, doğduğum yer o mübarek Türkistan'dan, bağırırma taşlar vurup geldim işte." tarzında devam eden hikmette ise doğum yerinin Türkistan olduğu belirtilmektedir. Ahmed-i Yesevî, *Divân-ı Hikmet Seçmeler*, haz. Kemal Eraslan, Kültür Bakanlığı yay., 2.bs., Ankara 1991, s. 94.
- 5 İlgili dörtlük şöyledir: "Arzuluyum akrabalık vilayete, büyük babam ravzaları Ak Türbet'e, babamın ruhu saldı beni bu gurbete, bilmem ki ben nasıl taksir kıldım işte". Yesevî, *Divân-ı Hikmet*, s. 96.
- 6 Yesi, bugünkü adıyla Türkistan şehri Oğuz Han'ın hükümet merkezi olması dolayısıyla, Türk menkibelerine karışmış meşhur bir yerdir. Bilhassa Hoca Ahmed'in bu şehre izafetle Yesevî lakabını alması, Türk âlemindeki tarihî ehemmiyetini bir kat daha artırmıştır.
- 7 Kasım Kufralı, *Nakşbendîliğin Kuruluş ve Yayılışı*, basılmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1949, s. 30.

Ablası ile Yesî'ye gelip yerleşen Ahmed, burada Arslan Baba namındaki tanınmış Türk şeyhinin teveccüh ve iltifatına ve hayır duasına mazhar olur.⁸ Arslan Baba'ya intisabının yedi yaşında bulunduğu hikmetlerinde ifade edilmektedir.⁹ Menkabelere göre, ashabtan olan Arslan Baba, Hz. Peygamber'den aldığı hurma emanetini,¹⁰ Yesî'ye gelerek, sahibi olan Ahmed Yesevî'ye teslim eder.¹¹

Hikmetlerinde Ahmed Yesevî, yedi yaşında Arslan Baba'ya bende olmasından başka on bir yaşına kadar bir takım tasavvufî hâllere ulaştığını da dile getirmektedir.¹² Çocukluk dönemlerinde gerçekleştiğinden bahsettiği bu manevî tecrübeleri ancak tasavvuf terminolojisine vukufiyetle sağlayabiliriz. Tasavvuftaki "velâdet (doğum)" kavramı, talibin mürşide intisâb etmesi ve tarikata girmesi şeklinde tanımlanır. Bu ikinci doğum (velâdet-i sâniye), manevî doğum

8 Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1993, ss. 63-64.

9 Yiti yaşta Arslan Bab'ğa birdim selam
Hak Mustafa emanetin kılıng in'âm
Uşol vaktde ming bir zikrin kıldım tamam
Nefsim ölüp lâ-mekânğa aştım muna
(Yedi yaşta Arslan Bab'a selam verdim; "Hak Mustafa emanetini lutfedin!" dedim; hem o vakit bin bir zikrini tamam ettim; nefsim ölüp lâ-mekâna yükseldim işte.) Bk. Yesevî, *Divân-ı Hikmet*, s. 54.

10 Tasavvuf, sembolik dile önem veren bir düşünce sistemidir. Buradaki hurma ifadesini de remzî olarak ele almamız gerekir. Dolayısıyla 'Hurma' kavramı ile kastedilen hurmanın maddesi değil, Arslan Baba vasıtasıyla Hz. Peygamber'den doğrudan doğruya "emânet" olarak getirilip Ahmed Yesevî'ye verilen "mânevî bir olgudur." Kendisine takdim edilen bu "hurma" onu "iki âlemden geçirip mest kılmıştır." Bursevî örneğinde görüleceği üzere mutasavvıflar, Nahl suresinin on birinci âyetinde geçen "hurma" kelimesine "işârî" (sembolik) bir anlam yükleyerek, bunu "ilâhî mârifet ve hakikatler, mevhîbeler, mânevî hâller, ilâhî sıfatların tecellîleri", "ahlâk-ı hamîde ve meyveleri olan müşâhede, mükâsefe ve mânevî hâller" olarak açıklamışlardır. (İsmail Hakki Bursevî, *Tefsîru Rûhu'l-Beyân*, Eser Yayınevi, İstanbul 1389, c. V, ss. 15-16.) Kısaca, Hz. Peygamber'den Ahmet Yesevî'ye Arslan Baba vasıtasıyla ulaştırılan "hurma" remzi ile ifade edilen bu mânevî değerlerin Muhammedî ahlâk, Muhammedî irfan, ilâhî aşk ve mârifet olduğu Hikmetlerinde işlediği mevzûlardan da anlaşılmalıdır. Bk. Mustafa Tahralı, "Ahmed Yesevî'nin Divân-ı Hikmet'inde Dinî-Tasavvufî Unsurlar", *Yesevîlik Bilgisi*, Ahmet Yesevî Vakfı yay., Ankara 1998, s. 168.

11 Kufralı, *Nakşebendiliğin Kuruluş ve Yayılışı*, s. 31.

12 Göğe uçması, Arş ve Kürsî pâyesini elde etmesi, ruhlardan hisse alması, peygamberlerin gelip kendisini görmeleri, kırklarla buluşması, Hz. Peygamber (s.)'den hurma alması, sapmış kişilere doğru yolu göstermesi, Hızır ile arkadaşlık yapması, taate yönelmesi, oruca devam etmesi, gece-gündüz Allah'ı zikretmesi, insanlardan kaçması, göğe çıkıp meleklerden ders alması, alâkalarından ve dünya ehlinden uzaklaşması, şeyhi Arslan Baba ile buluşması, maneviyattan sekiz yol açılması, Pir-i Müğân (Hz. Muhammed veya Şeyh'den) maneviyat şarabı içmesi, oğul olması, hâceliğe (ilim adamı olmaya) yönelmesi, kulaklarına zikret nidasının gelmesi, şeytanın kendisinden kaçması, sen-ben fikri ve geçici heveslerin kaybolması. Bk. Yesevî, *Divân-ı Hikmet*, ss. 59-65.

(velâdet-i ma'nevîyye), ruhsal doğuş (velâdet-i rûhiyye) gibi isimlerle anılır. Birinci doğumda, madde âlemi ile bağ kuran insan, ikinci doğuşunda mânâ âlemi ile irtibat kurar. Dolayısıyla onun bu manevî tecrübeleri tasavvufî intisabının akabinde gerçekleşmiştir.¹³ Dolayısıyla Ahmed Yesevî'nin Arslan Baba adlı şeyhle yedi yaşında buluşması, onun tasavvufî hayata başlayışının yedinci senesinde olması gerekir. Cebecioğlu, Ahmed Yesevî'nin Arslan Baba ile görüş-tüğü tarihe dair tespitini şu şekilde ortaya koymaktadır:

"Doğar doğmaz dokuz saat duramayıp göğe uçması, onun tasavvufa ilk adım attığı gün yaşamış olduğu bir tecrübe şeklinde değerlendirilmelidir. İnsanın ruhi tekâmülünde aşkın, soyut düşünceye yatkınlık kazanabilmesinin ilmi olarak on bir yaşından sonraya ait oluşu göz önünde bulundurulursa, Ahmet Yesevî'nin bu manevî doğumunun, maddî doğuşa ait on bir veya onu takip eden yaşlarda vukû bulduğunu söyleyebiliriz. Bu takdirde Arslan Baba ile 18-20 yaşlarında karşılaşmış ve ondan mânevî emaneti almıştır. Bir insanın, bu yaşta manevî alanda olgunluğa mazhar olması makûldür."¹⁴

Kısaca, Hikmetlerde anlatılan olağanüstülükler, bir takım merhalelerin mecaz yoluyla ifade edilmesidir. Mesela "göğe uçmak" ruh alemindeki yükselişin, sonra "yere düşmek" insanlığın aslına yönelişin ifadesidir. Beşikte ve kundaktayken ilahî feyizlere mazhar olma, küçük yaşlardayken fevkalâde hâller gösterme gibi anlatımlar vücut yaşıyla değil, seyr-i sülûktaki gelişim yaşıyla ilgili olarak değerlendirilebilir.

İlk tahsiline Yesî'de başlayan Ahmed Yesevî, Arslan Baba'nın vefatından sonra tahsilini tamamlamak amacıyla önemli bir İslam merkezi olan Buhara'ya gitmiştir.¹⁵ Buhara'da devrin ileri gelen âlim ve mutasavvıflarından Yusuf Hemedânî'ye intisap etmiş ve seyr u sülukunu onun yanında tamamlamıştır. Hikmetlerinden birinde Şeyh Yusuf-i Hemedânî'ye yirmi yedi yaşında intisap ettiğini ifade etmekle beraber,¹⁶ bu intisabın kaç tarihinde olduğu belirtilmemektedir.

Kısa zamanda şeyhinin teveccühünü kazanıp onun yanında kemale eren Ahmed Yesevî, her bakımdan Hemedânî'nin tesiri altında kalmış, onu ilmi,

13 Ethem Cebecioğlu, "Hoca Ahmed Yesevî", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1993, c. XXXIV, ss. 99-100.

14 Cebecioğlu, "Hoca Ahmed Yesevî", *AÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXIV, s. 100.

15 Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, ss. 63-64; Kufralı, *Nakşebendiliğin Kuruluş ve Yayılışı*, s. 31.

16 İlgili dörtlük şöyledir:

Min yigirme yitti yaşda pîmi taptım
Her sır kördüm perde birlen büküp yaptım
Âstânesin yastaniban izin öptim
Ol sebebdin Hahh'a sığınup kildim mene.

"Yirmi yedi yaşta pîri buldum, gördüğüm her sırrı perde ile sarıp örttüm. Dergâhıbnı sığınarak izini öptüm. O sebepten Hakk'a sığınup geldim işte". Bk. Yesevî, *Divân-ı Hikmet*, s. 72.

fazlı ve takvasıyla kendisine bir muktedâ bilmiştir. Şeyhi gibi şer'î esaslara, nebevî sünnete ve Hanefî fıkına bağlılık göstermiştir.

Arslan Baba'dan melâmet esaslarını, Yusuf Hemedânî'den zühd, takvâ, riyâzet, mücâhede, ibadet ve zikir esaslarını alan Ahmed-i Yesevî'nin yetişmesi, sadece bu iki ismin etkisinden ibaret değildir. Hikmetlerinde İbrâhim Ethem (ö.161/777), Şakîk-i Belhî (ö.194/809), Ma'rûf-i Kerhî (ö.200/816), Bâyezid-i Bistâmî (ö.261/875), Cüneyd-i Bağdâdî (ö.297/909), Hallâc-ı Mansûr (ö.309/921) ve Şiblî (ö.334/945) gibi büyük mutasavvıfların tesiri altında kaldığı, böylece zengin bir muhteva kazandığı açıkça görülmektedir.¹⁷

Yusuf Hemedânî'nin vefatından sonra vasiyeti gereğince irşad makamına önce birinci halifesi Hâce Abdullah Berkî (ö.552/1157), onun vefatıyla ikinci halifesi Hâce Hasan Endakî (ö.555/1160)'nin vefatından sonra üçüncü halife olarak kendisi irşad görevini üstlenir. Buhara'daki bu tekkenin şeyhliğini ne kadar süre deruhte ettiği bilinmemekle beraber, bir süre sonra, vaktiyle şeyhinin verdiği işaret üzerine irşad makamını dördüncü halife Hoca Abdulhâlîk-ı Gücdüvânî (ö.595/1199)'ye bırakarak Yesî'ye gitti.¹⁸

Sîr-Derya ve Taşkend çevresinde, Seyhun'un kuzeyindeki bozkırlarda yaşayan göçebe Türkler arasında güçlü bir nüfuza sahip oldu. Etrafına toplanan şahsiyetler, İslamiyet'e yeni girmiş, fakat inançlarında son derece samimi olan saf ve sade Türklerdi. Herhangi bir medrese eğitimi alamamış, Arap ve Acem lisanlarına vukûfiyeti olmayan, din anlayışlarında yüzeysel bir yapıya sahip bulunan bu kitleler, onun ilgi odağı haline geldi. Arap dilinde, Fars edebiyatında, medrese ilimlerinde mütehasıs bir şahsiyet olmasına rağmen, müntesiplerine anlayabilecekleri bir dil ile hitap etmiş, günün modasına uyarak Farsça eserler kaleme almak yerine Türkçe hikmetler söylemiştir. Arapça ve Farsça bilmeyen Türklerle, tasavvufî zevki ve manevî neşeyi Türk edebiyatının basit şekilleri, ahlâkî ve tasavvufî manzumeleri ile anlatmıştır.¹⁹

63 yaşına girdikten sonra Ahmed Yesevî, tekkesinin bir tarafına üç arşın derinliğinde bir çilehane yaptırarak oraya çekilmiştir. Onun bu tutumu, Hz. Peygamber'in ömrünün o kadar oluşunu kendine "üsve" edinmesinden kaynaklanmıştır.²⁰ Kesretten kinaye de olsa etrafında 99.000 müridin toplandığı

17 Kemal Eraslan, "Ahmed-i Yesevî", *Yesevîlik Bilgisi*, Ahmet Yesevî Vakfı yay., Ankara 1998, s. 82.

18 Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 72.

19 Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, ss. 74-75.

20 Yaptırıldığı çilehanesinde, vaktini zikirle geçiren Ahmed Yesevî zikrettikçe göğsü dizlerine sürtüne sütüne zedelenir. Bu yüzden kendisine "Ser Halka-i Sînerişân" denir. Bk. Cebecioğlu, "Hoca Ahmed Yesevî", *AÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXXIV, s. 89.

rivayet edilmiştir.²¹

Ahmed Yesevî tıpkı mürşidi Hemedânî gibi Hanefi mezhebinde bir fakih ve şer'î esaslara vâkîf, şeriatla tarikatı kaynaştıran bir âlim, dinin gereklerine karşı duyarsızlığın tarikat âdâbıyla uyuşmayacağını neşr ve telkin eden bir mürşiddi.²² Onun manevî ve ilmî kişiliğini, Köprülü şu tespitleriyle özetlemektedir:

"Ahmed Yesevî vakarlı, uzak görüşlü ve muhakemeli bir Türk mutasavvıfıdır. Cüneyd-i Bağdâdî'nin 'Tasavvuf terk-i deâvî ve kıtmân-i meâniden ibarettir.' sözünü tamamen yerine getirmekteydi. Eserlerinde itikat esaslarını tehlikeye düşürecek özel yaklaşımlara rastlanılmamaktadır. Geniş perspektife sahip kimi İran sûfilerinin şeriata kısmen de olsa ters düşen dikkatsiz sözleri, aykırı fikir ve temayülleri Ahmet Yesevî'de görülmemektedir. Bir vakit namaz kılmayanın domuzdan farkı kalmayacağını söyleyecek kadar şer'î hükümlere bağlılık göstermekteydi. Her manzumesinde günahı bahsedip istiğfar eylemekte, cennet-cehennem hâllerinden ve sûfi menkıbelerinden bahsederek tevazu ile mağfret dilemektedir. Etrafında çok sayıda kişinin toplanmasında ana sebep, şeriat noktasında gösterdiği bu denli titizlik ve kullandığı sade dildir. Kısaca Ahmed Yesevî, çevresinin ihtiyaçlarını anlamış ve onun gerçekleşmesine gayret sarf etmiştir."²³

Günümüz Yesi an'anesinde Ahmed Yesevî'nin İbrahim adlı bir oğlunun dünyaya gelmiş, fakat daha babası hayattayken vefat etmiştir. Ayrıca, Gevher Hoşnâs veya Gevher Şehnâz isimli bir kızı dünyaya gelmiş ve asırlardan beri kendilerini Hoca Ahmed Yesevî torunlarından sayan birçok kimsenin Gevher Şehnâz'ın soyundan geldiği ifade edilmiştir. Ahmed Yesevî soyundan olduğunu iddia edenler arasında; X. Asır Mâverâunnehir ileri gelenlerinden Şeyh Zekeriya, Semerkand alimlerinden Sadr-ı Âlem Şeyh, Ejderhan yakınlarında katledilen Baba Şeyh, Bağdat-Kazvin arasındaki Gürgan'da yaşayan Şeyh Muhammed Dem Tiz b. Ahmed Yesevî, Keşmir'de medfun bulunan Hoca Hâfız Ahmed Yesevî en-Nakşebendî, on altıncı asırda hac maksadıyla maiyetindeki dervişlerle beraber Osmanlı topraklarına gelen Şeyh Zengî, on dördüncü asırda Yesi'nin meşhur şahsiyetlerinden Tonguz Şeyh, Altınordu hanlarının sarayında Yesevî ailesinden kabul edilen Şeyh Mahmud, Üsküplü Şair Atâ'i ve meşhur Osmanlı seyyahı Evliyâ Çelebi de bulunmaktadır.²⁴

Kesin olmamakla beraber 120 yaşına kadar yaşadığı ve 562/1167'de öldüğü kaydedilir. An'aneye göre vefatından sonra da kerametleri devam eden Ahmed Yesevî, kendisinden yaklaşık iki asır sonra yaşayan Sultan Timur'un rüyasına

21 Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 75.

22 Aynı yer.

23 Aynı eser, s. 76.

24 Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, ss. 76-77; "Ahmed Yesevî", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, c. I, s. 211; Hayati Bice, "Hoca Ahmed Yesevî ve Dîvân-ı Hikmet Üzerine", *Dîvân-ı Hikmet*, TDV Yay., Ankara 1993, s. xv.

girer ve zafer müjdesinde bulunur. Timur da şükranne olarak ona anıt-mezar şeklinde bir türbe yaptırır. İki sene içinde tamamlanan türbe inşaatı, camii ve dergâhu ile bir külliye hâlini almıştır. Zamanla harap olan türbe, bir rivayete göre Özbek Hanı Abdullah Han, bir diğer rivayete göre ise Şeybanî Han tarafından tamir ettirilmiştir.²⁵ Türbenin bulunduğu camiye Cami-i Hazret, bu caminin bulunduğu Türkistan şehrine de Hazret-i Türkistan veya sadece Hazret denmektedir.²⁶

Ahmed Yesevî'nin türbesi yılın her mevsiminde ziyaret edilirse de, bilhassa senede bir defa Zilhicce'nin onunda Türkmen, Özbek, Kazak ve Kırgız Türkleri tarafından görkemli merasimler düzenlenmektedir. Mezarının bulunduğu bölgede Ahmed Yesevî'nin, mezarı civarına defnolanlara kıyamette şefaate edeceği inancı yaygın olduğu için, Kırgız ve Kazak Türkleri cenazelerini türbe yakınlarına getirmekte ve buraya defnetmektedirler. Özbek-Kazak zenginleri, daha sağlıklarında, türbe yakınında bir parça toprak satın alırlar, bunlar kışın ölseler bile cesetleri keçeyle sarılarak bir ağaca asılır ve ilkbaharda Yesî'ye götürülerek Ahmed Yesevî'nin kabri civarına defnolunurdu.²⁷

Ahmed Yesevî'nin Türk dünyasındaki kalıcı tesirlerinden biri de yetiştirdiği ve Türk dünyasının dört bir yanına gönderdiği halifeleridir. Bu isimler her yerde Ahmed Yesevî'nin telkinleri doğrultusunda bir irşad faaliyetini sürdürerek, ortak İslâmî bilincin hakim olmasına katkı sağlamışlardır.²⁸ Rivayete göre, Ahmed Yesevî'nin on iki bini kendi bölgesinde, doksan bini uzak bölgelerde olmak üzere müridleri ve tasavvuf geleneğine uygun olarak çok sayıda halifesi vardı.²⁹ Ahmed Yesevî Türkistan'ın her tarafına bir çok halifeler göndermiştir. Bunların büyük kısmı gelişen olaylar sonucu unutulmuşsa da, önde gelen kimi halifeleri bilinmektedir. Bunların ilki Mansur Ata (ö.594/1197)'dir. Menkıbelerde kendisinden çokça bahsedilen Arslan Baba'nın oğludur. Mansur Ata'dan sonra yerine oğlu Abdulmelik Ata, onun yerine ise oğlu Tâc Hâce (ö.607/1210), daha sonra Zengi Ata geçmiştir. İkinci halifesi Harezmi Sa'id Ata (ö.615/1218)'dir. Üçüncü halifesi Süleyman Hakim Ata (ö.582/1185), Ahmed Yesevî'nin Türkler arasında en tanınmış halifesidir. Dervişlik yolunda Türkçe

25 Nihad Sâmi Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1997, c. I, s. 278.

26 Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, ss. 79-83.

27 Köprülü, "Ahmed Yesevî", *İslâm Ansiklopedisi*, I/211; Kemal Eraslan, "Ahmed-i Yesevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, c. II, s. 160.

28 Bice, "Hoca Ahmed Yesevî ve Dîvân-ı Hikmet Üzerine", *Dîvân-ı Hikmet*, s. xiv.

29 Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 74; Nesimi Yazıcı, "Hoca Ahmed Yesevî Döneminde Türk-İslâm Kültürünün Oluşum Ve Gelişimi Üzerine Bazı Düşünceler", *Yesevîlik Bilgisi*, Ahmet Yesevî Vakfı yay., Ankara 1998, s. 74.

hikmetler söyleyen, ibretli latifeleri ile tanınan bir şahsiyettir. Süleyman Hakim Ata Harezmi'de yaşamış ve bölge halkının irşadı ile meşgul olmuştur. Tarikata mensup müridin büyük kısmı onun etrafında toplanmıştır.³⁰ Ahmet Yesevî'nin edebiyat sahasındaki ilk ve en tanınmış takipçisidir. *Reşahat* onun bir takım Türkçe eserlerinden ve onların Türkistan'da fazlasıyla ünlü olduğundan bahsetmektedir.³¹ Hem dervişler arasındaki gelenek, hem de tarih, Hakim Süleyman Ata'nın da Hoca Ahmed Yesevî gibi bir mutasavvıf şair olduğunu göstermektedir. Hakim Süleyman Ata'ya isnat edilmekte olan başlıca eserler; *Bakırgan Kitabı*, *Ahırzaman Kitabı*, *Meryem Kitabı* gibi Orta Asya'da ve bilhassa İdil çevresinde hâlâ büyük bir vecd ve hararetle okunan bir takım halk eserleridir. Ahmed Yesevî tarzında sûfiyâne hikmetler yazmak sırf edebî ve şahsî değil, âdeta Yesevîlik özel âdâbındandı. Hakim Süleyman Ata, bu geleneği ilk defa tesis etmiş olmak bakımından, Yesevî takipçileri arasında önemli bir yere sahiptir.³² 1185'de vefat edip Akkurgan'a defnedilen Hakim Süleyman Ata'nın yetiştirdiği en önemli sûfi Zengi Ata'dır. Zengi Ata'nın Orta Asya steplerinde meşhur olmuş dört halifesi vardır: Uzun Hasan Ata, Sadr Ata (Sadreddin Muhammed), Bedr Ata (Bedreddin Muhammed) ve Seyid Ata.³³

Yeseviyye silsilesi, Zengi Ata'nın halifelerinden Seyyid Ata ve Sadr Ata vasıtasıyla devam etmiştir.³⁴ Sadr Ata'dan sonra Eymen Bab, Şeyh Ali, Mevdud Şeyh, Kemal Şeyh, Hadım Şeyh gibi Yesevî dervişleri silsileyi sürdürmüştür. Son iki şeyhten gelen iki ayrı silsile, hemen hemen XVI. asır sonlarına kadar, kaynaklarda tespit edilmiştir.³⁵

Ahmed Yesevî'nin bunlardan başka Sûfi Muhammed Danişmend Zernukî, Baba Maçın, Emir Ali Hakîm, Hasan Bulganî, İmam Mergazî, Şeyh Osman Mağribî isimli halifeleri de bulunmaktadır.³⁶

II. Dîvân-ı Hikmet

Tasavvuf ıstılahı olarak hikmet, amel ve bilgi bütünleşmesinden meydana gelen ilmin adıdır. Hikmet, insanın, gücü oranında, âfâktaki nesnelere hakikatini olduğu gibi bilip ona göre hareket etmesinden bahseden ilimdir. Bu ilim, tabii,

30 Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, ss. 87-97.

31 Şeyh Safiyüddin Mevlana Ali b. Hüseyin, *Reşahat Can Damlaları*, nşr. Necip Fazıl Kısakürek, Büyük Doğu Yay., 2.bs., İstanbul 1995, s. 13.

32 Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, ss. 172-174.

33 Kufralı, *Nakşbendiliğin Kuruluş ve Yayılışı*, s. 33.

34 Kufralı, *Nakşbendiliğin Kuruluş ve Yayılışı*, s. 33.

35 Köprülü, "Ahmed Yesevî", *İslâm Ansiklopedisi*, c. I, s. 212.

36 Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 34.

riyâzî ve ilahî olmak üzere üçe ayrılır.³⁷ İbnü'l-Arabi (ö.638/1240) ise, *Fusûsu'l-hikem* isimli kitabının bölüm başlıklarında kullandığı hikmet terimini, bütün peygamberlerin ve velilerin "Hakikati Muhammediye"den tevarüs ettikleri batınî miras ya da Hz. Peygamber'in "mişkat"inden almış oldukları ilim olarak tanımlamaktadır.³⁸

Türk tasavvuf geleneğinde, tasavvufî şiirlere de hikmet denmektedir. Bu minvalde, Ahmed Yesevî'nin tasavvufî manzumelerini içine alan meşhur eserine *Dîvân-ı Hikmet* adı verilir. Çünkü o manzumelerin hepsi ayrı ayrı bir hikmettir. Anadolu Türklerinde bu tarz tasavvufî manzumelere nasıl "ilahî" adı veriliyorsa, Doğu Türklerinde de Ahmed Yesevî'nin ve o tarzda şiirler yazan diğer dervişlerin eserlerine ekseriyetle "hikmet" denilmektedir; bu sebeple, *Dîvân-ı Hikmet* unvanının yalnız Ahmed Yesevî'nin şiir mecmuasına has bir unvan olmadığı, hatta belki daha kuvvetli bir ihtimal ile bu ismin ona sonradan verildiği söylenebilir.³⁹

A. *Dîvân-ı Hikmet*'in Yazılış Sebebi

Ömrü boyunca samimi ve saygın bir sûfî olarak yaşayan Ahmed Yesevî, Arapça ve Farsça lisanlarındaki tasavvuf eserlerini anlayamayan Türkleri aydınlatma ve müridine tasavvufî hakikatleri takrir ve telkin maksadıyla şiire yönelmiştir. Dolayısıyla o hikmetlerini, edebî bir eser ortaya koymak amacıyla yazmamıştır. Ahmed Yesevî için hikmetler gaye değil, ancak birer vasıta idi. İslamiyet'in esaslarını, şeriatın ahkâmını ve ehl-i sünnet akîdesini İslâmiyet'e yeni girmiş veya henüz girmemiş Türklere öğretmek, tasavvufun inceliklerini ve tarikatın âdâb ve erkânını müridlerine telkin etmek Ahmed Yesevî'nin hikmetlerinin başlıca gayesini teşkil ediyordu.⁴⁰

Dış âleme ve onun tezahürlerine karşı kayıtsız kalan, içerisinde bulunduğu âlem-i vahdetle, iki dünyayı birer "haşhaş danesi"ne benzeten Ahmed Yesevî'nin yegâne ilgi odağı, halkı irşad ve onları doğru yola sevk düşüncesi-dir. Tasvir ettiği dinî menkıbeler, münâcâtlar, feryatlar ve istiğfarlar hep bu yüksek düşünceyle yazılmıştır. Erenlerin sözünü dinlemek, Kur'ân ve hadis hükümlerine uymak, şeriatla tarikatı meczulemek, hoş dünyayı bırakmak,

37 Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri & Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yay., İstanbul 2004, s. 276.

38 Ebu'l-Alâ el-Afîfî, *Fusûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar et-Ta'likât alâ Fusûsi'l-Hikem*, çev.: Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, İstanbul 2000, ss. 69-71.

39 Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 119.

40 Yazıcı, "Türk-İslâm Kültürünün Oluşum Ve Gelişimi Üzerine Bazı Düşünceler", *Yesevîlik Bilgisi*, s. 74.

riyâzet ve mücâhede yolunu tutmak onun en çok tavsiye ettiği şeylerdendir.⁴¹

Türklerin İslamlaşmasını sağlayan ve Türkler arasında tasavvufî düşüncenin neşv ü nemâ bulmasına yol açan çok sayıda sûfi bulunmasına rağmen Ahmed Yesevî kadar Türk dünyasında ilgi uyandıran, kitleleri sürükleyen ve kendisinden sonra tesir halkasını bu denli devam ettiren başka bir isim yoktur. Zira diğerleri ya Acem kültürünün etkisinde kalmış ya da şehir merkezlerinin dışına çıkamamıştır.

Hitap ettiği kesimlerin hem beşerî hem de manevî dünyalarına yönelen Ahmed Yesevî, onları düşünmeye, duymaya ve bilhassa kendi kendilerinin farkına varmaya çağırmıştır. O, bütün dervişliği ve mütevazılığı ile öğüt ve tavsiyelerini önce kendi benliğine yöneltmiş, ikaz ve irşat edilmeye en çok müs-tahak ve muhtaç olanın yine kendisi olduğunda ısrar etmiş, bu işe, evvela kendinden başlama prensibiyle hareket ettiği için sözleri etkili, tavsiyeleri tutulur olmuştur. O günün tarihi ve coğrafyası içinde şaşkınlık ve ıstırap içerisinde bulunan halkların yol göstericisi ve önderi olma özelliğini kazanmıştır.⁴²

Kitleleri dinin formel boyutundan azade kılarak, şer'î esaslara karşı pervasız bir tutum sergileyerek mensuplarına tehlikeli bir hürriyet vadeden Kalenderî, Hayderî ve bâtinî zümreler halkın ve bilhassa yeni müslüman olmuş Türklerin iman bağını zayıf düşürmekte veya yanlış mecralara sürüklemekteydiler. Samimi ve sağlam bir inanca sahip bulunan, fikhî esaslarda otorite bir kimlik hâline gelen, İslâmî eğitimini üst düzeyde tamamlayan Ahmed Yesevî, toplumun her kesimine yönelik mesajlar sunmaya başlamış, Ehl-i Sünnet inancına bağlılığı, şeriatî ön plana çıkaran tarikat anlayışı, üretime dönük ve istikamet çizgisini esas alan gerçek melametiliği ile bu badirelerin Türkler arasında intişarına set çekmiş, Türkistan'ı batıl ve sapkın fikirlerden arınmış saf bir iman çizgisinde tutabilmiştir. Arslan Baba'dan aldığı Melâmî meşrep kişiliği ile sosyal değil hayatın merkezinde yer alan, günün sorunlarının farkında olan, itidalî ve verimli tutum sergileyen aktif bir şeyh profili çizmiştir. Eli ile bizzat yaptığı ahşap kürek, kaşık ve kepçeleri satarak geçimini temin etmiş, alın teri ve el emeği ile geçinmeye özen göstermiş, "helal ve tayyib olanın istenmesini" müridlerine tavsiye etmiş, "riyakâr zâhid, sevdalı abid, dilenci sufî ve hercai derviş"lerden yakınmıştır.⁴³ *Dîvân-ı Hikmet*'te geçen:

"Erenleri Hakk'ı yadından ğafil olmaz

41 Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 150.

42 İrfan Gündüz, "Ahmed Yesevî'nin Tarikat ve İrşad Anlayışı", *Yesevîlik Bilgisi*, Ahmet Yesevî Vakfı yay., Ankara 1998, s. 189.

43 Nihad Sâmî Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1997, c. I, s. 277; Gündüz, "Ahmed Yesevî'nin Tarikat ve İrşad Anlayışı", *Yesevîlik Bilgisi*, ss. 189-190.

"*Ricalüm la lülhîhim*"⁴⁴ der *Halîkû'n-nas*
*Eren yolunu tutan asla yolda kalmaz*⁴⁵.

şeklindeki hikmeti onun bu anlayışının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

B. *Dîvân-ı Hikmet'in Yazma ve Matbu Nüshaları*

Dîvân-ı Hikmet, müretteb bir divan değildir. Ahmed Yesevî'nin bütün hikmetlerini içine alan tam ve güvenilir bir nüshası da bulunmamaktadır. Eldeki yazma nüshaların en eskisi XVI-XVII. asra aittir. Ahmed Yesevî'ye ait hikmetler çeşitli bölgelerde ve değişik şahıslar tarafından derlenip yazıya geçirilmiştir. Bu yüzden yazmaların hepsinde hikmet sayısı farklıdır. *Dîvân-ı Hikmet'in* yazma ve basma nüshalarında bulunan hikmetlerin çoğunluğunu Ahmed Yesevî'nin hikmetleri teşkil etmektedir. Bu hikmetlerde Kul Hâce Ahmed, Hâce Ahmed, Miskîn Ahmed, Yesevî gibi pek çok mahlaslar kullanılmıştır. *Dîvân-ı Hikmet* mecmualarında Ahmed Yesevî'ye ait olanların dışında, Ubeydî, Zelîlî, Seyfüddin, Nevâyî, Meşreb, Meczûb, Kul Şerîfî, Kemâl, Kasım, İkanî, Hüveydâ, Hacı Salih, Hâlis, Garîbî, Fuzulî, Fakîrî, Es'ad, Behbûdî, Azîm Hâce gibi Yesevî şahsiyetlerin hikmetleri de bulunmaktadır.⁴⁶

Dîvân-ı Hikmet mecmualarında yer alan hikmetlerin sayısı birbirinden farklıdır. *Dîvân-ı Hikmet'in* dünya kitaplıklarında ve hususi ellerde pek çok yazma ve basma nüshaları vardır. En fazla hikmet Kazan baskılarında yer almaktadır. *Dîvân-ı Hikmet'in* Taşkend ve bazı Kazan baskılarının başında veya sonunda Ahmed Yesevî'ye isnad edilen *Fakrnâme* adlı bir risale de yer almaktadır. Köprülü ve Eraslan'ın tespitlerine göre *Fakrnâme* müstakil bir risaleden ziyade *Dîvân-ı Hikmet'in* mensur mukaddimesini andırmaktadır. Sülûk âdâbı ve sülûk mertebelerini anlatan bu risale Ahmed Yesevî tarafından değil, Hâce'nin bu husustaki görüşlerini esas alan bir Yesevî dervişi tarafından kaleme alınmıştır.⁴⁷ Köprülü, bu eserin Hazînî'nin *Cevâhiru'l-ibrâr min emvâci'l-bihâr* adlı eserinden çıkarıldığını söylemektedir.⁴⁸ Kemal Eraslan, 1977 yılında *Fakrnâme* isimli bu risaleyi yayınlamıştır.⁴⁹

44 "Ne ticaret ne de alış-veriş Allah'ı anlamaktan, namaz kılmaktan ve zekat vermekten alıkoymadığı erkekler..." mealindeki Âyet-i kerime için bk. en-Nur, 24/37.

45 Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler*, s. 187.

46 Eraslan, "Giriş", *Dîvân-ı Hikmet Seçmeler*, s. 35.

47 Eraslan, "Giriş", *Dîvân-ı Hikmet Seçmeler*, s. 36.

48 Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 122.

49 Kemal Eraslan, "Yesevî'nin *Fakrnâmesi*", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. XXII, İstanbul 1977, ss. 45-120.

Dîvân-ı Hikmet'in yazma nüshalarını şu şekilde sıralayabiliriz:

1. İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü yazmaları, no: 2497.
2. Ahmet Caferoğlu Nüshası.
3. Tek-Esin Vakfı Kütüphanesi, no:4.
4. Manchester, The John Rylands University Library, no:67.
5. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, no:3898.
6. Millet Kütüphanesi, Ali Emirî, Manzum no:16.
7. Konya, Mevlânâ Müzesi, no: 2583.
8. Leningrad, Asya Halkları Enstitüsü nüshası, no: D.41
9. Türk Dil Kurumu nüshası.⁵⁰

Önceleri yazma nüshalar hâline bulunan *Dîvân-ı Hikmet*, daha sonraları basma tekniği ile çoğaltılmıştır. Bilindiği kadarıyla geçen iki yüz yıl içinde on yedi kez Taşkent'te, dokuz kez İstanbul'da, beş kez Kazan'da ve birer kere de Buhara ve Kagan'da matbu olarak yayınlanmıştır.⁵¹ Basma Nüshalar ise şu şekildedir:

1. Kazan, h.1295 baskısı.
2. Taşkend, h.1314 baskısı.
3. İstanbul, h.1299 baskısı.⁵²

C. Dîvân-ı Hikmet Üzerinde Yapılan Çalışmalar

Dîvân-ı Hikmet'in mevcudiyetinden bahseden, hatta ondan sekiz-on parça örnek neşr ve tercüme eden ilk müsteşrik Wambery'dir.⁵³

Ahmed Yesevî ve *Dîvân-ı Hikmet*'e dair hususlar, Fuad Köprülü tarafından *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* isimli çalışmasında detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan yeni imkânlar *Dîvân-ı Hikmet*'in Türk Cumhuriyetlerinde yeniden gün ışığına çıkmasını sağlamıştır. Bu minvalde Özbekistan'da *Dîvân-ı Hikmet*'in Kiril harfli iki yeni baskısı yapılmıştır.

Ülkemizde Kemal Eraslan tarafından hazırlanan ve Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanan *Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler* isimli çalışma yetmiş adet hikmetten oluşmaktadır. Bir diğer çalışma ise Hayati Bice tarafından hazırlanan ve

50 Eraslan, "Ahmed-i Yesevî", *Yesevîlik Bilgisi*, 92; Develi, *Ahmed Yesevî*, ss. 31-32.

51 Bice, "Hoca Ahmed Yesevî ve Dîvân-ı Hikmet Üzerine", *Dîvân-ı Hikmet*, s. XVII.

52 Eraslan, "Ahmed-i Yesevî", *Yesevîlik Bilgisi*, s. 92.

53 Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 120.

Dîvân-ı Hikmet adıyla yayınlanan eserdir.

Dîvân-ı Hikmet'in diğer son dönem baskılarını şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Erges Taşmedođlu Elnazar, Türkistan 1991
2. İbrahim Hakkulov, Taşkent 1991
3. Resul Muhammed Asurbayođlu, Taşkent 1992
4. Anna Övezov, Moskova 1992
5. Hayati Bice, Ankara 1993 (Resul Muhammed Asurbayođlu'nun baskısı esas alınmıştır)
6. Yusuf Azmun, İstanbul 1994 (Tek-Esin Vakfı no: 4'deki nüshanın neşridir.)⁵⁴

D. Yazılış Yöntemi

Ahmed Yesevî'nin halka İslam'ın esaslarını, şeriat hükümlerini, tarikat âdâb ve erkânını öğretmek gayesiyle söylediği "Hikmetler", kendi dervişleri tarafından kağıda dökülmüş ve Yesevî dervişlerinin dilinden en uzak Türk obalarına kadar ulaştırılmıştır. Daha sonraları bu hikmetlerin yazıldığı risaleler bir araya getirilerek "*Dîvân-ı Hikmet*" adı ile bilinen el yazması eserler teşekkül etmiştir.

Muhteva bakımından Yesevî dervişlerince yaşatılan hikmetlerin dili zamanla kimi değişikliklere uğramıştır. Zamanla mahallî bir takım dil hususiyetleri de hikmetlere dahil edilmiştir. Ahmed Yesevî'nin ana lehçesini, Argu, Hokand şivesine, Çağatay veya Özbek edebî diline ait görmek yerine müşterek Orta Asya yazı dili dairesine dahil etmek veya Doğu Türkçesi yazı dili kabul etmek akla en uygun olanıdır.⁵⁵ Ahmed Yesevî'nin doğup büyüdüğü, eğitim aldığı coğrafya Karahanlı yönetimi altında olduğundan dolayı, bu coğrafyada kullanılan edebî Türkçenin, yani Karahanlı Türkçesinin *Dîvân-ı Hikmet*'in dilidir dememiz mümkündür.⁵⁶

Dörtlüklerle yazılmış hikmetlerde kıt'a sayısı 5-28 arasında değişmekle birlikte çoğunlukla 10-12 kıt'alık hikmetler tercih edilmiştir. Bir kısım hikmetlerde gazel tarzının, münacatlarda ise mesnevî tarzının kullanıldığı bilinmektedir. Gazel tarzındaki hikmetlerin bir kısmı musammat şeklindedir.⁵⁷ Gazellerdeki beyit sayıları 5-15 arasında değişmekte, ancak, 7 beyitlik gazeller ise çoğunlukta dır.⁵⁸

54 Develi, *Ahmed Yesevî*, s. 32.

55 Eraslan, "Giriş", *Dîvân-ı Hikmet Seçmeler*, ss. 38-39.

56 Develi, *Ahmed Yesevî*, s. 31.

57 Eraslan, "Giriş", *Dîvân-ı Hikmet Seçmeler*, s. 39.

58 İbrahim Şener-Alim Yıldız, *Türk-İslâm Edebiyatı*, Rağbet Yay., İstanbul 2003, s. 82.

Ahmed Yesevî, hikmetlerini çoğunlukla Orta Asya halkları arasında çok sevilen ve eskiden beri çok kullanılan hece vezninin iki duraklı yedili (4 + 3), üç duraklı on ikili (4 + 4 + 4) ve on dördlü (7 + 7) şekilleriyle yazmıştır. Bazen de on altılı (8 + 8) ölçü kullanılmıştır. Münâcatta arûzun “Mefâ’îlün mefâ’îlün fe’ûlün” vezni, arûzla söylenen diğer hikmetlerde ise “Fâ’ilâtün fâ’ilâtün fâ’ilün”, “Mefâ’îlün mefâ’îlün fe’ûlün”, “Mefâ’îlün mefâ’îlün mefâ’îlün mefâ’îlün”, “Mef’ûlü mefâ’îlü mefâ’îlü fe’ûlün” vezinleri kullanılmıştır. Bazı hikmetlerde arûz vezninin ustalıkla kullanılması, bunların Ahmed Yesevî’ye ait olmadıklarını düşündürmektedir. Dörtlük şeklindeki hikmetlerde mahlasın yer aldığı mısradaki çoğu zaman bir hecelik fazlalık, bazı mısralarda ise bir hecelik eksiklik görülmektedir.⁵⁹

Seçtiği vezinlerde o devrin ortak zevkine uyan Ahmed Yesevî, şahsî yeniliklerden tamamıyla çekinmiş, kafiye bakımından Arap ve Acemlere bağlı olmamış, millî edebiyat geleneğine tamamen sadık kalmış ve halk edebiyatını taklitle daha çok “yarım kafiyeler” kullanmıştır. Yarım kafiyeler de çoğunlukla fiillerin çekimlerinden vücuda gelmiş ve eski redif usulüne bağlı kalmıştır.⁶⁰ Kafiye olarak seçilen kelimeler Arapça ve Farsça olduğunda tam kafiyeye başvurmuş, Türkçe kelimelerde ise yarım kafiye kullanmıştır. Bazen de kafiye kullanmayı sadece redifle yetinmiştir. Hikmetler âhenk unsuru olarak rediflerin ayrı bir yeri vardır.⁶¹

Hikmetlerinin şekli, yani dörtlüklerdeki son mısraların daima ilk bendin son mısrası ile aynı kafiyede olması, hikmetlerin dini toplantılarda topluca okunmak, belki ilahi şeklinde söylenmek üzere yazıldığını gösterir.⁶²

Hikmetlerin kayda geçirilmesinde kadınların büyük katkısı olmuştur. Daha Ahmed Yesevî hayatta iken kızı Gevher Şehnâz, onun hikmetlerini öğrenmiş ve öğretmiştir. Gevher Şehnâz vasıtasıyla hikmetler önce komşulara, çevre köylerin kadınlarına ve sonra da dalga dalga bütün Türkistan’a yayılmıştır. XII. yüzyıldan günümüze kadar devam etmiş olan bu gelenek, Çiltan diye isimlendirilen kırk kişiden oluşan kadın/kız grubu tarafından belirli bir düzen içerisinde gerçekleştirilmiştir. Çiltan grubu kare şeklinde diz çökerek otururlar, aralarında kadın ve çocuklardan oluşan dinleyiciler bulunurdu. Böylece dualar ve hikmetler onarlık gruplar halinde, koro şeklinde okunurdu.⁶³

59 Eraslan, “Giriş”, *Divân-ı Hikmet Seçmeler*, s. 39.

60 Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, ss. 145-148; Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, c. I, s. 280.

61 Şener, *Türk-İslâm Edebiyatı*, s. 82.

62 Köprülü, “Ahmed Yesevî”, *İslâm Ansiklopedisi*, I/214; Yazıcı, “Türk-İslâm Kültürünün Oluşum Ve Gelişimi Üzerine Bazı Düşünceler”, *Yesevîlik Bilgisi*, s. 74.

63 Yazıcı, “Türk-İslâm Kültürünün Oluşum Ve Gelişimi Üzerine Bazı Düşünceler”, *Yesevîlik*

Ahmed Yesevî hitap ettiği topluluğun fikir seviyesini ve ruh hallerini tamamen göz önünde bulundururdu. Onlara tasavvufî felsefenin anlayamayacakları inceliklerini değil, daha çok şer'î ve ahlâkî bir takım meseleleri öğüt verici bir emir şeklinde tebliğ eder ve uhrevî saadet için mutlaka onlara bağlı kalma gereğini anlatmaya çalışırdı.⁶⁴

E. *Dîvân-ı Hikmet'in Muhtevası*

Dîvân-ı Hikmet, derin ve şairane bir tasavvuf eseri olmaktan çok, dinî ve ahlâkî va'z ve hikâyelerden, tarikat usûlüne ve sülûk adâbına dair öğretici, didaktik manzumelerden mürekkep basit bir eserdir. İslamiyet'e yeni giren Türklere tasavvufun inceliklerini, tarikat âdâb ve erkânını samimi ve coşkun duygularla öğretmeyi hedeflediği için Ahmed Yesevî, sanat endişesinden uzak ve öğretici bir hüviyete sahip olmuştur.⁶⁵ Buna rağmen söz sanatları açısından bakıldığında zayıf metinler olmadıkları da açıktır. Bu manzumeler, güzelliklerini ve telkin kudretlerini, Ahmed Yesevî'nin inanış ve söyleyişteki samimiyetinden almıştır. Dolayısıyla hikmetler içerisinde saf, samimi ve bazen derûnî bir lirizm ile şekillenmiş manzumeler de vardır.⁶⁶ Bilhassa tasavvufî mecazlarla yüklü hikmetler az değildir. Aşk, mey, meyhane, pîr-i mugan sık kullanılan mecazlandır.⁶⁷ Hikmetlerin mısra içinde ses tekrarlarıyla da şiiriyeti kuvvetlendirilmek istenmiştir.⁶⁸

Dîvân-ı Hikmet'in muhtevasını genel anlamda İslâm düşüncesinin ana konuları, Horasan sûfiliğinin temel esasları ve Yesevî tarikatının prensipleri teşkil etmektedir. Kimi hikmetlerde toplumsal sorunlar, ahlâkî esaslar üzerinde durmaktadır. İlâhî aşk, tevhid, ilahi irade ve kudret, Hz. Peygamber'e hürmet ve peygamber sevgisi, sünnete ittiba, zühd ve takva, İslâm ahlâkı, menkıbeler, âhiret hayatı, kıyamet hâlleri, cennet-cehennem tasvirleri, dünyadan zâhidâne şikayet, dervişliğin faziletleri, sûfilere ait öyküler, zikir ve halvet gibi hususlar hikmetlerin genel muhtevasını oluşturmaktadır. Yer yer âyet ve hadislerden referans veren Ahmed Yesevî, şiirlerinde günahlardan ve sevaplardan, Allah'ın kahrından ve rahmetinden bahsetmiştir.

Bilgisi, ss. 74-75.

64 Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 154.

65 Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 156.

66 Nihad Sâmî Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1997, c. I, s. 280.

67 Örneğin; Vahdet humı açıldı meyhânege kirsem men / Bir câm içip şol meydin mest ü hayrân bolsam men (52. Hikmet); Gevvâs bahrıga kirdim vücûd şehrinin kezdim / Dürni sadeftê kordüm gevhemî kân içinde (62. Hikmet)

68 Develi, *Ahmed Yesevî*, s. 31.

Ahmed Yesevî hikmetlerini siyasî ve içtimâî hizmet ürünü olarak dile getirmiş fakat bunların temelinde de ahlâkî esasları, doğruluk, hak, adalet ve uhuvvet prensiplerini yerleştirmiştir. Köprülü'nün ifadesi ile o günün coğrafyasında kime efendi, kime kul olacağını bilmeyen şaşkın ve muzdarip halk kitlelerinin yol göstericisi ve önderi olmuştur. Kurtuluş ve çıkış yolu arayan fert ve toplumlara hikmetlerinde, İslâmî huzuru, insanî gayeyi sunmuş, İlahî aşk, ihlas ve samimiyet, insan sevgisi, müsamaha, çalışma hayatının incelikleri ile emeğin kutsiyetine vurgu yapmıştır.

Vahdet anlayışı üzerinde sıklıkla duran Ahmed Yesevî, "Ben, sen diyen kimselerden geçtim işte" demek suretiyle, ayrılık gayrılık gütmeyi yermiştir. Tevhid ağacının meyvesinden tadanların huzur bulacağını söylemiştir.

F. Dîvân-ı Hikmet'in Tesirleri

Köprülü, Türk Edebiyatının vücuda getirdiği eserler arasında *Dîvân-ı Hikmet*'in özellikle iki açıdan büyük bir ehemmiyeti haiz bulunduğunu söylemektedir:

1. On ikinci yüzyılda vefat eden Ahmed Yesevî'nin bu eseri İslami Türk Edebiyatının *Kutadgubilig*'den sonra en eski bir örneğini göstermektedir. Lisanî ve edebî mahsullerin pek az bulunduğu bir devre ait olan böyle bir eser, gerek lisan gerek edebiyat tarihi bakımından oldukça büyük öneme sahiptir.
2. Eski Halk Edebiyatının birçok unsurlarını alan ve İslam ruhunu o unsurlarla ifade eden ilk eser olması bakımından da *Dîvân-ı Hikmet*, Tasavvufî Türk Edebiyatının en eski ve en mühim âbidesi sayılmaktadır.⁶⁹

Buhara medreselerinde okutulan farklı dinî disiplinleri eksiksiz okuyan Ahmed Yesevî, daha sonra hikmetleri vasıtasıyla bu yazılı kültürü, sözlü kültür haline getirmiş ve şehirlerde olduğu kadar bozkırlarda okuma imkanı bulamayan kişilere bu bilgileri aktarmıştır.⁷⁰

Gerçek bir vâris-i Muhammedî ve insân-ı kâmil olan Ahmed Yesevî, vaz' ettiği tarîkatı ve devrinde yetiştirdiği mürîd ve talebeleriyle "Pîr-i Türkistan" sıfatını almaya hak kazanmış ve büyük bir veli olarak tanınmıştır. Aynı zamanda o, Türk dili ve edebiyatında bir büyük çığır açmış, kendisinden sonra gelen Yûnus Emre, Eşrefoğlu Rûmî, Niyâzî-i Mısırî, Aziz Mahmûd Hüdâyî gibi Anadolu ve Süleyman Atâ örneğinde olduğu gibi birçok Türkistan tekke şâirle-

69 Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 119.

70 Yazıcı, "Türk-İslâm Kültürünün Oluşum Ve Gelişimi Üzerine Bazı Düşünceler", *Yesevîlik Bilgisi*, s. 75.

rine, ruh ve mânâda olduğu gibi, dil ve nazımda da rehberlik etmiş, Türk tasavvuf şiirinin "pîr" i olmuştur. Onun rehberliğinde Türk dili ile yazılmış tasavvufi-edebî eserler İslâm edebiyatı içinde ayrı bir kol teşkil etmiş ve sağlam bir yer alabilmiştir. Ahmet Yesevî'nin on ikinci asırda tohumunu atarak gerçekleştirdiği bu büyük iş, onun bir "insân-ı kâmil", bir "pîr" oluşunun, yani mânevî şahsiyetinin neticesidir. Zirâ o, "sekiz asırdır zamanın bütün inkılaplarına ve zevk değişmelerine mukavemet ederek yaşayan, sekiz asırdır bir çok şaire taklit örneği olan, büyük halk kitlelerinin zevkine asırlarca nâzımlık vazîfesi îfâ eden bir edebî eser" vücuda getirmiştir. Onun diktiği Türk tasavvuf şiiri ağacı Yûnus Emre'nin dilinde Anadolu'da kemalini bulmuş, olgun meyvelerini vermiştir.⁷¹

Türk Edebiyatındaki tesir halkasını Köprülü, iki boyutta ele almaktadır:

1. İslâmî, yani dinî-tasavvufî unsur.
2. Millî, yani halk edebiyatından alınan unsur.

İslâmî unsur konuda, yani esasta daha kuvvetli bir durumdadır. Millî unsur ise şekil ve vezinde daha çok göze çarpmaktadır.⁷²

Millî ananeyi ve manevî neşeyi birlikte yansıtan *Dîvân-ı Hikmet*'i okuyup ezberlemek, hatta muktedir olanlarca o tarzda şiirler, yani hikmetler yazmak Yesevî tarikatına girenler için âdetâ tarikatın esaslarından sayılmıştır. Zikir meclislerinde okunan hikmetler, tabii, öyle herhangi bir halk şiirinin eseri gibi telakki edilmemiş, ona edebî hüviyetinin ötesinde kudsî bir mahiyet verilmiştir. Yüzyıllar boyunca, zevk değişmelerine rağmen, *Dîvân-ı Hikmet*'in bütün bu değişmelerin üstünde yaşayabilmesi, onun dervişler arasındaki tartışmasız kudsî kıymetinden ileri gelmektedir. Köprülü, *Dîvân-ı Hikmet*'i asırlarca yaşatan ve yüzyıllarca bir takım takipçilere örnek ittihaz ettiren iki önemli etkenden bahsetmektedir. Bunlar:

"Birinci âmil, eserin edebî kıymetinden çok, Hoca Ahmed Yesevî'nin dinî-tasavvufî nüfûzudur. İkinci âmil ise, *Dîvân-ı Hikmet*'in hüküm sürdüğü alanların sekiz yüzyıldan beri aynı hakim esaslar altında yaşaması ve bir fikir uyanıklığı gösterememesidir. Ahmed Yesevî'nin yaydığı ve telkin ettiği dinî-tasavvufî gayeler, halk arasında o zamandan beri değişmek şöyle dursun, aksine, daha genişlemiş ve daha derinleşmiştir. On ikinci yüzyıldan itibaren fıkıh, kelâm, tasavvuf ve felsefe âlimleri, yeni bir şey vücuda getirememişler, eski belli esaslar etrafında yersiz bir takım teferruatla uğraşmışlar, fikir alanını genişletecek yerde, bilakis onu daha fazla daraltmışlar ve kayıt altına almışlardır. Moğol istilası, bir aralık, Orta Asya'nın İslâmî medeniyetine Uzakdoğu'dan yeni bir takım unsurlar getirecek gibi olmuşsa da, dinî ve tasavvufî fikirler üzerinde bunun hemen hiçbir değiştirici tesiri görülmemiştir. Nihayet Timur ve çocukları zamanında Orta Asya en parlak medeniyet devresini geçirdikten sonra, Şeybânî hanedanının düşüşünden Rus istilasına ve şu son asrımıza kadar daimi bir düşüş ve gerile-

71 Tahralı, "Ahmed Yesevî'nin *Dîvân-ı Hikmet*'inde Dinî-Tasavvufî Unsurlar", *Yesevîlik Bilgisi*, s. 169.

72 Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 164.

meye maruz kalmıştır. Bununla beraber, mimariye, nakşa, musikiye, lâ-dinî edebiyata, özetle bedîî hayatın bütün bu gibi çeşitli tezahürlerine bahsettiği büyük ve parlak gelişmeye rağmen, Timurlular devri, en son tahlilde yine skolastiğin ve tasavvufun galebe devridir. On beşinci asır, Câmî, Hoca Ubeydullah Ahrar gibi bir takım büyük şair ve mutasavvıflar yetiştirdiği gibi, Câmî tesiri de Ali Şir Nevâî ile çağdaş ve takipçileri üzerinde cidden büyük bir tasavvufî nüfuz yapmıştı.⁷³

Ahmed Yesevî'yi takip edenler arasında mutasavvıf halk şairleri önemli bir yer tutmaktadır. Bunlar tekke şairi değil ama edebî telâkkilerini tekkelerden almış şahsiyetlerdir. Dolayısıyla tam bir mutasavvıf sayılamayan bu halk şairleri, ellerinde sazları tekke tekke, kahve kahve, şehir şehir dolaşan Aşıklar zümresidir. Eski Türk Ozan veya Baksı'larının yerini alan bu "bestekâr-mugannî şairler", ekseriyetle hiç medrese tahsili görmemiş, kendi kendilerine yetişmişlerdir. Halkın zevkini ve ruhunu yakından biliyorlar ve halk edebiyatından geniş ölçüde faydalanıyorlardı. Bununla birlikte, bunların hemen hepsi Yesevî veya Nakşbendi tarikatına mensup olduklarından, tasavvuf hükümlerine ve sülûk adâbına ait bir çok şeyleri kulaktan öğreniyorlar ve inşad ettikleri eserlerde o gibi deyim ve kelimeleri, tabii bol bol kullanıyorlardı.⁷⁴

Orta Asya'da yetişen ve Ahmed Yesevî'yi taklit eden mutasavvıf şairlerlerden bazılarının isimlerini şu şekilde sıralayabiliriz. Kul Şemseddin, Hudâdâd, İkânî, Kul Ubeydî, Fakirî, Ahmed Yesevî, Beyzâ, Bihbûdî, Şuhûdî, Kul Şerefi, Gedâ, Gazâlî, Tufeylî, Kâsım, Meşreb, Huveydâ.

Bazılarının basılmış veya basılmamış Divan'ları, bazılarının ise yalnız bir takım dağınık parçaları bulunan bu şairler, hem aruz vezniyle bir takım şiirler, hem de yine Hoca Ahmed Yesevî tarz ve edasında Hikmet'ler yazmışlardır. Bunların bir benzeri olarak, Gûldeste mahlaslı Hokanlı bir şair *Dîvân-ı Hikmet*'i taklitle büyük ve ehemmiyetli bir Divan vücuda getirmiştir.⁷⁵

Sonuç

Yahya Kemal'in ifadesi ile Ahmed Yesevî, milletimizin kendisinde gizli olduğu bir şahsiyettir. Öyle ki Türkler, *Dîvân-ı Hikmet*'e feyz-i ilahi olarak bakmışlardır. Yesevîliğe gönül veren dervişler onu ezbere, vecd ile okumuşlardır.

Ahmed Yesevî, Türkler arasında ilk tasavvuf mektebinin kurucusu olması ve İslâm'ın yayılmasına öncülük etmesi ile tanınmaktadır. Onun manevî neşvesi iki ayrı kanalla günümüze kadar ulaştırılmıştır. Birisi yetiştirdiği halifeler, diğeri ise dile getirdiği hikmetlerdir.

73 Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, ss. 165-166.

74 Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, ss. 169-170.

75 Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, s. 171.

Elimizde bulunan en eski *Dîvân-ı Hikmet* nüshaları on yedinci yüzyıldan öteye geçmediği için hikmetlerin ne kadarının kendisine ait olduğunu tespit edememekteyiz. Onun tarzında söz söylemek Yesevîlikte bir gelenek hâlini aldığı için Yesevî dervişlerine ait pek çok hikmet *Dîvân-ı Hikmet* nüshalarının içerisine girmiştir. Fakat tüm hikmetler aynı duygunun bir ürünü olmaları nedeniyle Ahmed Yesevî üslubunu yansıtmaktadır. Hikmetler şekil ve vezin bakımından millî, muhteva bakımından İslâmî unsurları yansıtmaktadır. Zühd, vera', muhasebe ve tezkiye gibi Tasavvuf ilminin ahlâkî boyutunu benimsediği kadar melâmet, aşk, hoşgörü ve fütüvvet anlayışı ile de Horasan sûfliliğinin inceliklerini temsil etmektedir.

Özetle, Ahmed Yesevî, Orta Asya Türk edebiyatı üzerinde, büyük ve kuvvetli şahsiyeti ile, asırlarca tesir icra etmiş ve tamamıyla kendisine mahsus bir şiir tarzı yaratmış önemli bir sûfidir.

Bibliyografya

- el-Afifî, Ebu'l-Alâ, *Fusûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar et-Ta'likât alâ Fusûsi'l-Hikem*, ter. Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Ahmed-i Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet Seçmeler*, haz. Kemal Eraslan, Kültür Bakanlığı yay., II. Baskı, Ankara 1991.
- Araz, Nezihe, *Anadolu Erenleri*, Özgür Yayınları, IX.Baskı, İstanbul 2000.
- Attâr, Feridüdin, *Tezkiretü'l-Evliyâ*, Erkam yayınları, İstanbul 1404/1984.
- Aykut, Said, "Hoca Ahmed Yesevî (R.H.) (ö.562/1166)", *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*, Şûle Yayınları, İstanbul 1998, VII/59-65.
- Banarlı, Nihad Sâmî, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1997.
- Bice, Hayati, "Hoca Ahmed Yesevî ve Dîvân-ı Hikmet Üzerine", *Dîvân-ı Hikmet*, TDV Yayınları, Ankara 1993, ix-xviii.
- Bilgin, İbrahim Edhem, "Hoca Ahmed-i Yesevî (K.S.)", *Büyük İslam ve Tasavvuf Önderleri*, Vefa Yayıncılık, İstanbul 1993, 119-123.
- Bursevî, İsmail Hakki, *Tefsiru Rûhu'l-Beyân*, Eser Yayınevi, İstanbul 1389.
- Cebecioğlu, Ethem, "Hoca Ahmed Yesevî", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1993, XXXIV/87-132.
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri & Deyimleri Sözlüğü*, Anka Yayınları, İstanbul 2004.
- Develi, Hayati, *Ahmed Yesevî*, Şule Yayınları, İstanbul 1999.
- Ekinci, Yusuf, *Hoca Ahmet Yesevî*, Ocak Yayınları, Ankara 1995.
- Eraslan, Kemal, "Dîvân-ı Hikmet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, IX/429-430.
- Eraslan, Kemal, "Ahmed-i Yesevî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1989, II/159-161.
- Eraslan, Kemal, "Giriş", *Dîvân-ı Hikmet Seçmeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, II. Baskı, Ankara 1991, 1-46.
- Eraslan, Kemal, "Ahmed-i Yesevî", *Yesevîlik Bilgisi*, Ahmet Yesevî Vakfı yay., Ankara 1998, 78-96.
- Eraslan, Kemal, "Yesevî'nin Fakrânamesi", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c.XXII, İstanbul 1977, 45-120.
- Gölpınarlı, Abdüllbaki, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, İnkılâp Kitabevi, II.Baskı, İstanbul 1992.
- Gündüz, İrfan, "Ahmed Yesevî'nin Tarikat ve İrşad Anlayışı", *Yesevîlik Bilgisi*, Ahmet Yesevî Vakfı

- yay., Ankara 1998, 189-196.
- Kenjetay, Dosay, "Hoca Ahmet Yesevi: Yaşadığı Devir, Şahsiyeti, Tarikatı ve Tesiri", *Tasavvuf-İlmi ve Akademik Araştırmalar Dergisi*, yıl 1, sy. 2, Aralık 1999, 105-129.
- Köprülü, Fuad, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 1993.
- Köprülü, Fuad, "Ahmed Yesevî", *İslâm Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, I/210-215.
- Kufralı, Kasım, *Nakşebendiliğin Kuruluş ve Yayılışı*, basılmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi 1949.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Türk Sufiliğine Bakışlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.
- Ocak, A.Yaşar, "Anadolu Türk Sûfliğinde Ahmed-i Yesevî Geleneğinin Teşekkülü", *Milletlerarası Ahmed Yesevî Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1992.
- Şener, İbrahim-Yıldız, Alim, *Türk-İslâm Edebiyatı*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2003.
- Şeyh Safiyüddin Mevlana Ali b. Hüseyin, *Reşahat Can Damlaları*, nşr. Necip Fazıl Kısakürek, Büyük Doğu Yayınları, II. Baskı, İstanbul 1995.
- Tahrallı, Mustafa, "Ahmed Yesevî'nin Divân-ı Hikmet'inde Dinî-Tasavvufî Unsurlar", *Yesevilik Bilgisi*, Ahmet Yesevî Vakfı yay., Ankara 1998, 157-169.
- Togan, A.Zeki Velidî, *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, Enderun Kitabevi, III.Baskı, İstanbul 1981.
- Yazıcı, Nesimi, "Hoca Ahmed Yesevî Döneminde Türk-İslâm Kültürünün Oluşum Ve Gelişimi Üzerine Bazı Düşünceler", *Yesevilik Bilgisi*, Ahmet Yesevî Vakfı yay., Ankara 1998, 65-77.